

Τρίτος Τομέας και Κοινωνική Πολιτική: Μύθοι και πραγματικότητες

Παναγιώτης Ζάννης*

Περίληψη

Ο τρίτος-μη κερδοσκοπικός τομέας παραμένει ο «γνωστός-άγνωστος» της επιστήμης, σχεδόν τριάντα χρόνια από τις πρώτες θεωρητικές και εμπειρικές συμβολές. Ιδιαίτερα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, επικρατούν ακόμα ισχυρά στερεότυπα ως προς το ρόλο και τις δυνατότητες της παρέμβασής του στις σύγχρονες κοινωνίες που γίνονται περισσότερο ορατά όταν οι αντιπαραθέσεις αποκτούν ιδεολογική διάσταση. Σκοπός του άρθρου είναι η ανάδειξη των επιστημονικών ευρημάτων που διαφωτίζουν τη σχέση «κοινωνικό κράτος-τρίτος τομέας» και ιδιαίτερα της συγκριτικής αποτελεσματικότητας των δύο τομέων σε δύο διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης: της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών και της αναδιανομής εισοδήματος.

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα έχει αναπτυχθεί μια πλατειά συζήτηση αναφορικά με το ρόλο, τις δυνατότητες και τις προοπτικές του αποκαλούμενου «Τρίτου-Εθελοντικού Τομέα» στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Η συζήτηση αυτή έχει λάβει σε αρκετές περιπτώσεις τη μορφή ανοιχτής διένεξης ανάμεσα στην ευρύτερη αριστερά και σε ετερόκλητες νεοφιλελεύθερες, κεντροδεξιές και συντηρητικές δυνάμεις.

Είναι ευρύτατα γνωστό ότι η αριστερά θεωρεί τη διάδοση της «ιδεολογίας του εθελοντισμού» ως μία γοητευτική δικαιολογία για τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους. Ως ένα κίνημα «αστικού τύπου» που έχει πρωταρχικό στόχο την υποκατάσταση της κρατι-

---

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών.

κής φροντίδας από τον ιδιωτικό τομέα, αλλά και την ικανοποίηση του βασικού αιτήματος των νεοφιλελεύθερων για «λιγότερο κράτος».

Από την άλλη πλευρά οι υποστηρικτές της «ιδεολογίας του εθελοντισμού», όταν καλούνται να ανταπαντήσουν, καταφεύγουν στη γνωστή κριτική για το «σπάταλο και αναποτελεσματικό κοινωνικό κράτος» που συμπεριφέρεται στους πολίτες ως μάζα και όχι ως ξεχωριστά άτομα με διαφορετικής φύσης ανάγκες. Σε αυτή τη βάση υποστηρίζουν την υπευθυνότητα ή την συνυπευθυνότητα του πολίτη στην κοινωνική φροντίδα μέσα από την έμπρακτη αλληλεγγύη που έχει ως θετικό αποτέλεσμα τη μείωση των μη παραγωγικών κρατικών δαπανών προς όφελος της χρηματοδότησης της ανάπτυξης. Κατά δεύτερο λόγο, υπερτονίζουν τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα των εθελοντών που «πραγματικά ενδιαφέρονται για το συνάνθρωπό τους», αλλά και τις εθελοντικές και μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που είναι περισσότερο ευέλικτες, λειτουργούν με μικρότερο κόστος και συνεπώς είναι περισσότερο αποτελεσματικές στην παροχή κοινωνικής φροντίδας.

Ο «ιδεολογικός πόλεμος» για τον Τρίτο Τομέα, φυσικά, δεν υφίσταται μόνο στην ελληνική κοινωνία. Ιδιαίτερα στην Ευρώπη, δεν έχει κοπάσει ακόμα ο θόρυβος που πυροδότησε το βιβλίο του Rifkin «το τέλος της εργασίας και το μέλλον της»¹. Το εύλογο αν και απλοϊκό ερώτημα: «εθελοντές ή εργαζόμενοι;» ερεθίζει τις φωνές διαμαρτυρίας στην Ευρώπη της υψηλής ανεργίας σε βαθμό υπερβολικό, με αποτέλεσμα ο αγνός και ανιδιοτελής εθελοντής να αναρωτιέται τελικά «πόσο καλό κάνει στην κοινωνία».

Δυστυχώς, όμως, οι ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στηρίζονται περισσότερο σε φαντασιακές υποθέσεις και ανεδαφικά επιχειρήματα παρά στην ψύχραιμη παρατήρηση. Επιπλέον, προδίδεται και η ελλιπέστατη γνώση τόσο του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου όσο και της εμπειρικής πραγματικότητας.

Το συγκεκριμένο άρθρο εστιάζεται στις οργανώσεις του τρίτου τομέα που παρέχουν κοινωνικές υπηρεσίες και κοινωνική φροντίδα. Συνεπώς, το πλαίσιο αναφοράς είναι οι διαστάσεις σχέσεων μεταξύ κοινωνικού κράτους και μη κερδοσκοπικών οργανώσεων σε ένα θεωρητικό κυρίως επίπεδο, αλλά και ενσωματώνοντας ορισμένα εμπειρικά ευρήματα από χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Αμερικής. Στην Ελλάδα η θεωρητική και εμπειρική επιστημονική μελέτη στο συγκεκριμένο πεδίο απουσιάζει, συνεπώς το άρθρο λαμβάνει και τη μορφή μίας εισαγωγής. Επιπλέον, λόγω του περιορισμένου διαθέσιμου χώρου αλλά και της ευρύτητας του θέ-

ματος, επιλέγεται από τον γράφοντα μία συνοπτική προσέγγιση σε αρκετές επιμέρους διαστάσεις με εκτεταμένες ωστόσο βιβλιογραφικές αναφορές για περαιτέρω εμβάθυνση, αλλά και η επιλεκτική επικέντρωση και εμβάθυνση σε ορισμένες «διαστάσεις-κλειδιά» που δύναται να διαφωτίσουν τη σχέση «Τρίτος Τομέας και Κοινωνική Πολιτική».

Τι είναι τελικά ο τρίτος τομέας;

Αν και δεν υπάρχει ένας ορισμός κοινής αποδοχής και σε πολλές περιπτώσεις ο τρίτος τομέας περιγράφεται αφηρημένα ως «κοινωνικός τομέας», ωστόσο «χαρτογραφείται» γενικά ως ο ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και τον ανεπίσημο τομέα και αναφέρεται αποκλειστικά σε επίσημες οργανώσεις στις οποίες ισχύει η απαγόρευση διανομής του κέρδους, όταν αυτό προκύπτει. Δηλαδή, ο τρίτος τομέας ορίζεται ως το σύνολο των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων οι οποίες δραστηριοποιούνται σε ποικίλα πεδία και εμφανίζονται με ποικίλες μορφές σε όλα σχεδόν τα κράτη του κόσμου². Στην Ελλάδα χρησιμοποιούνται ευρύτατα αρκετοί όροι για να προσδιορίσουν το εν λόγω πεδίο και συνηθέστερα ως «τρίτος-εθελοντικός τομέας». Σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιείται εναλλακτικά ο όρος «κοινωνική οικονομία», αλλά στην πραγματικότητα είναι πολύ ευρύτερος γιατί συμπεριλαμβάνει και τους συνεταιρισμούς, καθώς και συνδικαλιστικές οργανώσεις που έχουν διαφορετικό νομικό status³.

Γενικά θα πρέπει να τονιστεί ότι ο τρίτος τομέας δεν είναι ο εθελοντικός τομέας. Η σύγχυση ανάμεσα στους δύο όρους είναι συχνή. Ο όρος «εθελοντικός τομέας» χρησιμοποιείται επίσημα στον Καναδά και τη Μ. Βρετανία για να περιγράψει τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις⁴ και έχει το ίδιο περιεχόμενο με τον «μη κερδοσκοπικό τομέα», όπως χρησιμοποιείται στις Η.Π.Α. και στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Ο Τρίτος Τομέας⁵ συμπεριλαμβάνει μία μεγάλη ποικιλία από οργανώσεις που σε ένα μεγάλο μέρος τους δε διακρίνεται ούτε ένα ίχνος ανιδιοτελούς μη αμειβόμενης εθελοντικής προσφοράς, αλλά το κυρίαρχο χαρακτηριστικό είναι η «απαγόρευση διανομής του κέρδους» σε οποιοδήποτε μέλος τους⁶. Συνεπώς, η μη κερδοσκοπική οργάνωση δεν είναι η εθελοντική οργάνωση, αλλά πολλές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στηρίζονται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, στη δωρεάν

παροχή εθελοντικής εργασίας. Ο ίδιος ο όρος «εθελοντική οργάνωση» είναι ασαφής, καθώς δεν υπάρχει ένα σταθερό και αντικειμενικά προσδιορισμένο όριο εθελοντικής συμμετοχής σε αυτές και οι περισσότερες οργανώσεις διαθέτουν αμειβόμενο προσωπικό και εθελοντές μαζί, σε διάφορες αναλογίες. Επομένως, η μεταβλητή «εθελοντισμός» με οποιαδήποτε έννοια και αν χρησιμοποιηθεί δεν αφορά στο σύνολο των οργανώσεων του τρίτου τομέα, απλά χαρακτηρίζει ορισμένες όψεις και διαστάσεις του.

Στην πραγματικότητα ο τρίτος τομέας αποτελεί μία «τεχνητή κατασκευή και όχι μία ξεχωριστή θεσμική πραγματικότητα»⁷, καθώς υφίστανται σε αυτόν τόσο οι ανιδιοτελείς φιλανθρωπικές λογικές, όσο και ποικίλα κοινωνικά κινήματα, έμμεσες κερδοσκοπικές δραστηριότητες και ανοιχτές ή έμμεσες εφαρμογές κρατικών πολιτικών. Συνεπώς, είναι ένας τομέας στον οποίο συνυπάρχουν συμφέροντα και επιδιώξεις που χαρακτηρίζουν τους άλλους τομείς: «Αποτελεί έναν ενδιάμεσο χώρο όπου διαφορετικές λογικές συνυπάρχουν και διασταυρώνονται»⁸ ή αποτελεί τη συμβολή των άλλων τομέων που τον συνθέτουν και την «προβολή» των αναγκών επέκτασής τους σε έναν νέο και ελκυστικό θεσμικό χώρο⁹. Σε αυτήν ακριβώς τη διάσταση εντοπίζεται και η διαφορά του «τι θα θέλαμε ή τι πιστεύουμε ότι είναι» και του «τι πραγματικά είναι» ο Τρίτος Τομέας, παράγοντας αναληθής που δημιουργεί στερεότυπα και προκαταλήψεις για τη δυνατότητα συμβολής του στις σύγχρονες κοινωνίες.

Η ανάπτυξη του τρίτου τομέα είναι αποτέλεσμα της συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους;

Ένα ευρύτατα διαδεδομένο στερεότυπο αφορά στη σχέση ανάμεσα στο κράτος και τον τρίτο τομέα, η οποία θεωρείται γενικά ανταγωνιστική. Σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, ο τρίτος τομέας εμφανίζεται ως αναγκαιότητα για να καλύψει πεδία δραστηριότητας για τα οποία παλαιότερα ευθυνόταν το κράτος ή η αναποτελεσματικότητα του κοινωνικού κράτους καθιστά αναγκαία την ιδιωτική μη κερδοσκοπική παρέμβαση.

Χωρίς να είναι εντελώς λαθεμένη αυτή η διαπίστωση, ωστόσο είναι μονοδιάστατη και ελλιπής. Σίγουρα η έκταση των κοινωνικών δαπανών και η ποιότητα των κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών επηρεάζει το μέγεθος και τη μορφή του τρίτου τομέα, αλλά δεν ι-

σχύει η σχέση: «Όσο συρρικνώνεται το κοινωνικό κράτος τόσο αναπτύσσεται ο εθελοντισμός και ο Τρίτος Τομέας, αλλά και αντίστροφα». Αυτή η εντύπωση διαδόθηκε από συντηρητικούς κύκλους στις Η.Π.Α. την περίοδο Ρέιγκαν για να δικαιολογηθούν οι περικοπές του κράτους στη χρηματοδότηση των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων¹⁰. Τότε αναπτύχθηκαν οι θεωρίες «της σχέσης μηδενικού αθροίσματος» (zero sum relationship) και του συνωστισμού των πόρων (crowd out) σε πεδία όπου δραστηριοποιούνταν τόσο το κράτος όσο και ο τρίτος τομέας. Σύμφωνα με τις θεωρίες αυτές, όπου το κράτος απέσυρε ή μείωνε τη συμβολή του τόσο αναπτύσσονταν οι φιλανθρωπικές δωρεές και η εθελοντική εργασία. Διδόταν, δηλαδή, η αίσθηση ότι όπου υπήρχε «συνωστισμός» πόρων και παροχών υπηρεσιών, ο ένας από τους δύο τομείς σταδιακά έπρεπε να αποσύρει τη συμβολή του σε συγκεκριμένα πεδία δημιουργώντας «χώρο» που θα καταλαμβάνόταν από τον άλλο τομέα. Κατά τον Steinberg, σε ορισμένους υποτομείς δραστηριότητας στις Η.Π.Α. υπήρχαν ενδείξεις ότι οι ιδιωτικές δωρεές είναι αντιστρόφως ανάλογες με τις κρατικές δαπάνες¹¹, αλλά όπως επισημαίνουν οι Anheier και Seibel δεν ισχύει η σχέση: «λιγότερο ιδιωτικός...άρα περισσότερο δημόσιος και αντίθετα»¹² καθώς δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο ανώτατο επίπεδο ποσότητας, ποιότητας και ποικιλίας προϊόντων και υπηρεσιών που να είναι αρκετό στους καταναλωτές και αποδέχτες. Ιδιαίτερα στις σύγχρονες κοινωνίες, η έννοια της ικανοποίησης των αναγκών είναι πολύ σχετική για να ισχυριστεί κάποιος ότι καλύπτονται απόλυτα. Συνεπώς, η συνύπαρξη τρίτου τομέα και κράτους και η αρμονική τους συνεργασία δύναται να βελτιώνει συνεχώς τις παροχές και σίγουρα δε δικαιολογεί την απόσυρση του κοινωνικού κράτους, γιατί ούτε ο ένας τομέας ούτε ο άλλος δύναται να καλύψει απολύτως ικανοποιητικά όλες τις ατομικές και κοινωνικές ανάγκες.

Αλλά και τα εμπειρικά δεδομένα δε δικαιολογούν την αντιστρόφως ανάλογη σχέση κράτους και τρίτου τομέα. Γιατί διαφορετικά πώς δύναται να εξηγηθεί η μεγάλη ανάπτυξη του τρίτου τομέα στις χώρες που ανήκουν στο λεγόμενο «σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο» κοινωνικής πολιτικής; Στη Νορβηγία το κοινωνικό κράτος συνυπάρχει με έναν ισχυρό τρίτο τομέα και μάλιστα στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών¹³. Στη Σουηδία ο τρίτος τομέας είναι παραδοσιακά ισχυρός με μεγάλη συμμετοχή των πολιτών στις εθελοντικές οργανώσεις¹⁴. Ο μέσος Σουηδός ανήκει σε τρεις περίπου οργανώσεις και σε ένα συνολικό πληθυσμό 8,8 εκατομμυρίων πολι-

τών αντιστοιχούν 150.000 οργανώσεις¹⁵. Συνεπώς, στους όρους και στις προϋποθέσεις ανάπτυξης του τρίτου τομέα και άλλοι παράγοντες και μεταβλητές θα πρέπει να συνυπολογισθούν.

Σχετικά πρόσφατα προτάθηκε η θεωρία της «κοινωνικής καταγωγής» (social origins theory) από τους Salomon, Anheier και Sokolowski, οι οποίοι στηριζόμενοι στο έργο του Esping-Andersen "The three worlds of welfare capitalism" και ιδιαίτερα στο θεωρητικό υπόβαθρο της μοντελοποίησής του για τα διαφορετικά καθεστώτα (regimes) κοινωνικής πολιτικής, θεωρούν τόσο την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους όσο και του τρίτου τομέα ως προϊόν των πολιτικών συμμαχιών που διαμορφώθηκαν κατά τη μετάβαση από την αγροτική οικονομία στην κοινωνία της κυριαρχίας των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Ιδιαίτερη βαρύτητα είχε ο χαρακτήρας της εργατικής τάξης κατά την περίοδο αυτή, καθώς και η μορφή που έλαβε η σύγκρουσή της με τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις¹⁶. Αν και η θεωρία αυτή έχει κάποια βάση, υπάρχουν αρκετά σημεία για κριτική¹⁷. Ωστόσο και οι συγγραφείς της επισημαίνουν πως πρέπει να χρησιμοποιείται συμπληρωματικά με τις άλλες, καθώς μία σειρά από παράγοντες και μεταβλητές ευνοούν ή δυσχεραίνουν την ανάπτυξη του τρίτου τομέα σε διαφορετικές κοινωνίες. Από την εμπειρική και θεωρητική έρευνα έχουν προκύψει τα εξής:

1. Το συνολικό μέγεθος κοινωνικής εμπιστοσύνης (social trust) σε μια κοινωνία που μεταφράζεται και με όρους κοινωνικής συνοχής και συσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου, αποτελεί μία σημαντική παράμετρο. Δηλαδή, οι θεσμοποιημένες νόρμες και συμπεριφορές που είναι ενσωματωμένες σε κάθε κουλτούρα διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν τη συνεργασία μεταξύ των πολιτών και φυσικά τη δημιουργία οργανώσεων στον τρίτο τομέα¹⁸. Δεν είναι τυχαίο ότι σε μετρήσεις και έρευνες σε παγκόσμιο επίπεδο, οι σκανδιναβικές χώρες έχουν τον υψηλότερο δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης¹⁹, αλλά και έναν εκτεταμένο τρίτο τομέα. Γενικότερα, οι δυνατότητες συνεργασίας και οι λογικές της συλλογικής δράσης σχετίζονται άμεσα με την πολιτισμική παράδοση και την ιστορία των διαφόρων κοινωνιών καθώς αντανακλώνται σε επίσημους και άτυπους θεσμούς που διαμορφώνουν τα συστήματα αξιών, την κοινωνική συμπεριφορά και τους τύπους ανάπτυξης των σχέσεων μεταξύ των πολιτών.
2. Εξαρτάται από την έκταση της ετερογένειας της ζήτησης σε δημόσια και συλλογικά αγαθά. Όσο πιο ομοιογενής είναι ένας

πληθυσμός τόσο καλύτερα το κράτος δύναται να προσαρμόζεται στη ζήτηση ομοειδών αγαθών και υπηρεσιών, βάσει της πολιτικής του «μέσου ψηφοφόρου». Στις σύγχρονες, ολοένα και περισσότερο πολυπολιτισμικές κοινωνίες υπάρχει διαφοροποιημένη ζήτηση σε ποιότητες και ποσότητες αγαθών, με αποτέλεσμα το κράτος να μη δύναται να ανταποκριθεί με επιτυχία στην παροχή τους. Εκεί εμφανίζονται οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που είναι περισσότερο ευέλικτες και δύναται να προσαρμόζονται καλύτερα και ταχύτερα στις ανάγκες διαφορετικών πολιτισμικών και κοινωνικών κατηγοριών²⁰. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ίδιοι οι πολίτες δημιουργούν μία οργάνωση που παρέχει υπηρεσίες και αγαθά για λογαριασμό τους²¹.

3. Εξαρτάται και από το βαθμό αποκέντρωσης του κρατικών υπηρεσιών, όταν δηλαδή το κράτος βρίσκεται πιο κοντά στον πολίτη και επομένως αντιμετωπίζει καλύτερα τις ανάγκες του. Η περίπτωση αυτή φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση της Ελβετίας που η ανομοιογένεια του πληθυσμού δεν είχε ως φυσική συνέπεια τη μεγάλη ανάπτυξη του τρίτου τομέα²².
4. Οφείλεται στην ανεπάρκεια της αγοράς (market failure). Οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις εμφανίζονται ως παροχείς δημοσίων και συλλογικών αγαθών, όταν το κράτος δεν ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στη ζήτηση, αλλά και η αγορά δεν τα παρέχει γιατί δεν εξασφαλίζεται η κερδοφορία μίας επένδυσης λόγω του «προβλήματος του λαθρεπιβάτη» (free riding problem). Επιπλέον, οι κερδοσκοπικές βλέψεις των επιχειρήσεων της αγοράς δημιουργούν καχυποψία στους καταναλωτές ότι είναι πιθανόν να τους εξαπατήσουν, λόγω της ασυμμετρίας στην πληροφόρηση για την ποιότητα και την τιμή των αγαθών που παρέχουν, επομένως οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις εμφανίζονται ως περισσότερο αξιόπιστες καθώς ισχύει σε αυτές η «απαγόρευση διανομής του κέρδους»²³. Οι οργανώσεις του τρίτου τομέα, από την άποψη της προσφοράς αγαθών γενικά, θεωρούνται πιο ελκυστικές καθώς λόγω της μεγαλύτερης εμπιστοσύνης του κοινού προς αυτές, υπερπηδούν μία σειρά από κόστη συναλλαγής (transaction costs²⁴) ανάμεσα στον παροχέα και τον καταναλωτή και συνεπώς επιτυγχάνουν συμφωνίες πολύ πιο εύκολα σε σχέση με μία κερδοσκοπική επιχείρηση. Η αποτυχία των συμβολαίων σε μία αγορά (contract failure) σχετίζεται άμεσα με το συνολικό μέγεθος εμπιστοσύνης σε μία κοινωνία (trust). Ειδικά σε ατελείς ανταγωνιστικά αγορές, τα κόστη αυτά έχουν μεγαλύτερο αρνητικό αντίκτυπο για τις κερδοσκοπικές επιχειρή-

σεις, συνεπώς οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις αποκτούν συγκριτικό πλεονέκτημα απέναντι στον καταναλωτή.

5. Σημαντική παράμετρος είναι και ο ρόλος της εκκλησίας στην κοινωνική φροντίδα. Στην Ιταλία²⁵ και την Ισπανία²⁶, αλλά και σε μεγάλο βαθμό στην Γερμανία²⁷ και την Ολλανδία²⁸, η εκκλησία έχει παραδοσιακό ρόλο στην κοινωνική φροντίδα και επιδρά ανασταλτικά προς την ανάπτυξη του τρίτου τομέα στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών.
6. Υπάρχουν και ιδιαίτεροι γεωγραφικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες που ευνοούν την ανάπτυξη του Τρίτου Τομέα σε μία κοινωνία. Για παράδειγμα, η ταχύτατη επέκταση του πληθυσμού στις Η.Π.Α., εκ των πραγμάτων καθιστούσε αδύνατη και πολυδάπανη μια έστω και τυπική κάλυψη κάποιων κοινωνικών αναγκών σε αχανείς εκτάσεις και σε μικρές κοινότητες. Οι αγρότες σε ολόκληρη τη χώρα δεν ήταν δυνατόν να δικαιολογήσουν μια αύξηση της φορολογίας εις βάρος τους, για την ανάπτυξη μιας δυσπρόσιτης κρατικής μέριμνας. Επομένως, τα άτυπα δίκτυα όπως και οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούσαν τη μόνη εναλλακτική λύση. Με φυσική συνέπεια, όπως διαπιστώνει ο Adler, «όταν η κυβέρνηση των Η.Π.Α. άρχιζε να αναλαμβάνει ευθύνες στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών να απευθυνθεί στις εθελοντικές οργανώσεις, τα μέλη των οποίων ήταν πιο ανθρωπιστές, πιο ευαίσθητοι και πιο έμπειροι»^{29, 30}.

Συμπερασματικά, αρκετοί παράγοντες και μεταβλητές έχουν ανιχνευθεί σε σχέση με την ανάπτυξη και τη μορφή που έχει ο τρίτος τομέας σε διαφορετικές κοινωνίες. Η μορφή που λαμβάνει το κοινωνικό κράτος αποτελεί μόνο έναν και ίσως όχι τον πιο σημαντικό παράγοντα. Στους λόγους αυτούς πρέπει να προστεθεί και το σύγχρονο νομικό και φορολογικό περιβάλλον που καθορίζει αποφασιστικά τη μορφή και το μέγεθος που έχει ο τρίτος τομέας σε κάθε χώρα.

Τρίτος Τομέας και Κοινωνικό κράτος: μία ανταγωνιστική σχέση;

Σε εμπειρικό επίπεδο, γενικά, διαπιστώνεται ότι το μοντέλο σχέσεων που επικρατεί στις χώρες της Ε.Ε., τις Η.Π.Α. και τον Καναδά είναι αυτό της συμπληρωματικότητας και συνεργασίας ανάμεσα στο κράτος και τον τρίτο τομέα³¹. Η μορφή της συνεργ-

γασίας λαμβάνει διάφορες μορφές³² και το κράτος αναδεικνύεται ως ένας βασικός οικονομικός χορηγός των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων. Γιατί όμως το κράτος ενισχύει τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας; Οι λόγοι κωδικοποιούνται ως εξής:

- Η συνεργασία της κυβέρνησης με τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, της επιτρέπει να χρησιμοποιεί προϋπάρχοντα δίκτυα παροχής υπηρεσιών, γιατί είναι οικονομικότερο από το να δημιουργήσει νέους θεσμούς³³. Επιπλέον, με τις ίδιες κοινωνικές δαπάνες από το κράτος περισσότερα άτομα μπορούν να ωφεληθούν³⁴.
- Εκμεταλλεύεται το μικρότερο κόστος λειτουργίας τους. Το κόστος παραγωγής από το κράτος είναι υψηλότερο, για το λόγο ότι υπάρχουν υψηλότερα επίπεδα αμοιβών, εμπόδια στην πρόσληψη-απόλυση εργαζομένων κ.α.. Ενώ στις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και το επίπεδο των μισθών είναι χαμηλότερο, αλλά εντάσσεται και η δωρεάν εθελοντική εργασία³⁵.
- Εφόσον αποφασίζεται η συνδρομή/συνεργασία μίας μη κρατικής υπηρεσίας, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις κρίνονται γενικά ως καταλληλότερες λόγω του χαμηλού εξωτερικού κόστους συναλλαγής στο βαθμό που κρίνονται πιο αξιόπιστες, αλλά και γιατί υφίστανται σε εσωτερική παρακολούθηση (monitoring cost)³⁶.
- Οι κυβερνήσεις τις χρησιμοποιούν για πολιτικούς λόγους σε μερικά πεδία όπου η παροχή αγαθών σε ιδιαίτερες ομάδες αποτελούν κίνδυνο για την κοινωνική συνοχή, ειδικά όταν υφίσταται η αντίθετη άποψη της πλειοψηφίας (ή ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού) για την εφαρμογή μιας συγκεκριμένης πολιτικής³⁷. Για παράδειγμα, στην Ολλανδία η κυβέρνηση αναγκάστηκε για λόγους κοινωνικής ειρήνης να χρηματοδοτεί μη κερδοσκοπικά σχολεία που ανήκουν στην επίβλεψη διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων³⁸. Στις Η.Π.Α. που υφίσταται η γνωστή διαμάχη γύρω από το θέμα των εκτρώσεων, είναι μεγάλο πολιτικό ρίσκο σε διάφορες πολιτείες να επιτραπεί ελεύθερα η πραγματοποίησή τους από τα δημόσια νοσοκομεία. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις, οι κυβερνήσεις ενισχύουν μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς στο πεδίο της νοσοκομειακής φροντίδας που προχωρούν σε εκτρώσεις, παρέχοντας με αυτόν τον τρόπο διέξοδο σε ένα μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα, χωρίς πολιτικός κόστος.

- Σε πεδία όπου υπάρχει ετερογένεια ζήτησης, το κράτος σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην παροχή συλλογικών αγαθών, συνεπώς ευνοεί την ανάπτυξη μη κερδοσκοπικών οργανώσεων³⁹.
- Οι Billis και Glennerster προσδιόρισαν πρόσφατα τα πεδία όπου ο τρίτος τομέας έχει την ουσιαστική καταλληλότητα για να προσφέρει κοινωνικές υπηρεσίες. Το εντόπισαν σε κοινωνικές κατηγορίες που υφίστανται κοινωνικό αποκλεισμό και για μία σειρά από ποικίλους λόγους η πρόσβαση στην κρατική μέριμνα είναι δύσκολη έως και αδύνατη⁴⁰.

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι το κράτος έχει ανάγκη τον τρίτο τομέα για ποικίλες λειτουργίες που δε αφορούν αποκλειστικά τη μείωση του κόστους των κοινωνικών δαπανών. Λόγοι κοινωνικής ειρήνης, αλλά και καλύτερης ποιότητας παροχής υπηρεσιών αποτελούν πολύ σημαντικούς παράγοντες για τις κυβερνήσεις.

«Τρίτος τομέας ή κοινωνικό κράτος»;

Αυτό το απλοϊκό ερώτημα είναι μάλλον αυθαίρετο, αλλά δύναται να βοηθήσει να γίνουν αντιληπτά δύο διαφορετικά επίπεδα σύγκρισης. Στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής, εκτός του ότι η μελέτη του τρίτου τομέα είναι σχεδόν ανύπαρκτη, το κοινωνικό κράτος εμφανίζεται ως μία μονολιθική δομή χωρίς να γίνεται διαχωρισμός σε δύο διαφορετικές διαστάσεις του: ως χρηματοδότης και ως παροχέας κοινωνικής φροντίδας⁴¹. Συνεπώς το ερώτημα για να απαντηθεί πιο πειστικά, πρέπει να υπάρξει ανάλυση δύο διαφορετικών λειτουργιών: α) Η μία αφορά στις αναδιανεμητικές δυνατότητες των δύο τομέων και β) στη σχέση «κόστους-αποτελεσματικότητας» μεταξύ των οργανώσεών τους.

α) Αναδιανεμητικές διαστάσεις

Ως αναδιανομή εισοδήματος δια μέσου του τρίτου τομέα, εννοούμε τη μεταφορά πόρων από τα πλουσιότερα στα φτωχότερα οικονομικά στρώματα μίας κοινωνίας, είτε με τη μορφή άμεσης οικονομικής συνδρομής-δωρεάς (σε χρήμα ή σε είδος) είτε με τη μορφή φθηνότερης πώλησης υπηρεσιών που παρέχουν οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις προς τους φτωχότερους πελάτες. Σε έρευνα του πανεπιστημίου John Hopkins σε 22 χώρες, οι οργανώ-

σεις του τρίτου τομέα χρηματοδοτούνται, κατά μέσον όρο, σε ποσοστό 11% από τις ιδιωτικές φιλανθρωπικές δωρεές, 49% από χρέωση πελατών και από εμπορικές δραστηριότητες και 40% από το κράτος⁴². Αν αναλυθούν αυτές οι κατηγορίες διακρίνουμε τα εξής:

1. Η φιλανθρωπική συνεισφορά εκτός του ότι είναι ιδιαίτερα χαμηλή σε σχέση με τις άλλες δύο πηγές χρηματοδότησης, δεν συνιστά απαραίτητα μεταφορά πόρων από τους πλούσιους στους φτωχότερους. Η φιλανθρωπία, με τη σύγχρονή της έννοια, ορίζεται περισσότερο διασταλτικά και αφορά στις δωρεές που έχουν στόχο το «κοινό συμφέρον» ή το «κοινό όφελος». «Φιλανθρωπία» θεωρείται και η δωρεά για την ανέγερση ενός μουσείου, η χρηματοδότηση μίας οργάνωσης που έχει στόχο τη διάσωση του περιβάλλοντος, καθώς και πολλές άλλες δραστηριότητες. Για παράδειγμα, ο Jenks αναφέρει τις δωρεές που δίδονται σε μη κερδοσκοπικά πανεπιστήμια όπου φοιτεί η αμερικανική elite. Στις δωρεές αυτές μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό αναλογεί σε υποτροφίες προς τους φτωχούς φοιτητές⁴³. Γενικότερα, διαπιστώνεται ότι «η φιλανθρωπία των ελίτ ωφελεί περισσότερο τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα παρά όσους την έχουν πραγματικά ανάγκη»⁴⁴.
2. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό είναι πως οι δωρεές παρέχονται και από χαμηλότερες εισοδηματικές κατηγορίες, οπότε η «αναδιανομή εισοδήματος» δεν αφορά αποκλειστικά σε πόρους που προέρχονται από τους πλούσιους προς τους φτωχούς.
3. Αναφορικά με τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στους πελάτες τους σε χαμηλότερες τιμές σε σχέση με την αγορά και το κράτος, η έμμεση αναδιανομή είναι περισσότερο δυσδιάκριτη. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε με σιγουριά πως –έστω σε ένα μικρό ποσοστό– υπάρχει κάποια έμμεση αναδιανομή. Σε αυτή τη διάσταση οι έρευνες είναι ελάχιστες και αφορούν κυρίως στην αμερικάνικη εμπειρία. Ωστόσο, το ενδιαφέρον είναι μεγάλο, όταν αναφερόμαστε στις αναδιανεμητικές δυνατότητες του τρίτου τομέα. Ο Salamon αναφέρει πως μόνο το ένα τέταρτο των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών στις Η.Π.Α. απευθύνεται προς τους φτωχούς⁴⁵. Το 1980 πραγματοποιήθηκε μία έρευνα, στα πλαίσια του Nonprofit Sector Project του Urban Institute, για τους αποδέκτες των κοινωνικών υπηρεσιών που προσέφεραν 2.308 μη κερδοσκοπικές οργανώσεις⁴⁶. Οι απαντήσεις που συλλέχθηκαν κατατάχθηκαν ως ε-

ξής: Το 27% των οργανώσεων απάντησε ότι «οι περισσότεροι πελάτες τους ήταν φτωχοί», ένα 20% απάντησε ότι «κάποιοι πελάτες ήταν φτωχοί» ενώ το 53% απάντησε ότι «οι φτωχοί πελάτες ήταν λίγοι»⁴⁷. Την ίδια εποχή, άλλη έρευνα έδειξε ότι λίγες μη κερδοσκοπικές οργανώσεις αντιμετώπιζαν τις πιο βασικές ανάγκες των φτωχών⁴⁸. Παλαιότερα, το 1970, στο δίκτυο Family Service Associations, υπολόγισαν το κοινωνικο-οικονομικό status των πελατών τους και τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το 16% ανήκαν σε ανώτερες εισοδηματικές κατηγορίες, το 33% στις μεσαίες, το 30% στις μικρομεσαίες και ένα 21% στις κατώτερες⁴⁹. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις γενικά εξυπηρετούν όλες τις εισοδηματικές κατηγορίες, αν και στις Η.Π.Α. όλες οι οργανώσεις ενισχύονται από το κράτος είτε με τη μορφή φοροαπαλλαγών, βάσει της υποκατηγορίας 501 c3 και c4 του αμερικάνικου φορολογικού κώδικα, είτε λόγω της απευθείας ενίσχυσής τους από τον προϋπολογισμό⁵⁰. Συνεπώς, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι υφίσταται αναδιανομή αποκλειστικά προς τους φτωχούς, αλλά και προς τις ανώτερες εισοδηματικές κατηγορίες. Ανάλογα δύναται να εξεταστεί και η δωρεάν εθελοντική παροχή εργασίας. Κατευθύνεται προς ποικίλες δραστηριότητες, όχι μόνο στις κοινωνικές υπηρεσίες και επιπλέον παρέχεται από όλες σχεδόν τις εισοδηματικές κατηγορίες.

4. Ακόμα και όταν οι πόροι και οι υπηρεσίες κατευθύνονται προς τους φτωχότερους, διανέμονται άνισα από τον τρίτο τομέα και υφίσταται ξεκάθαρα ένα ζήτημα επιλεκτικότητας σχετικά με το «ποιοι έχουν πραγματικά ανάγκη» και αν «αξίζουν» τη φιλανθρωπική συνεισφορά. Εδώ ο τρίτος τομέας αποτυγχάνει ξεκάθαρα να ανταποκριθεί με όρους καθολικότητας και ισότητας απέναντι στην ανάγκη. Η μη δίκαιη διανομή της ελεημοσύνης, βέβαια, είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις κοινωνίες και τις εποχές, γιατί βασίζεται άμεσα σε στερεότυπα, προκαταλήψεις και ιδιαίτερες αξίες των δωρητών. Κατευθύνεται με κριτήρια τη θρησκευτική ομοδοξία, την εθνικότητα, το φύλλο, αλλά και τα ειδικότερα συμφέροντα των δωρητών⁵¹⁵². Φυσικά και στις οργανώσεις του τρίτου τομέα, στερεότυπα και αξιακά συστήματα αποτελούν τη βασική παράμετρο για το πού κατευθύνονται οι υπηρεσίες και οι δωρεές των σύγχρονων φιλάνθρωπων και εθελοντών⁵³. Επιπροσθέτως, οι επιχειρήσεις της αγοράς ασκούν φιλανθρωπική δραστηριότητα μόνο όταν υπάρχει άμεση ανταπόδοση που μεταφράζεται σε κέρδος⁵⁴. Με-

γάλο μέρος δωρητών και εθελοντών παρέχουν χρήματα και υπηρεσίες σε γενικά αποδεκτές προσπάθειες, με σκοπό να την «εξαργυρώσουν» σε χρήμα, φήμη, γόητρο, status, στα πλαίσια της έμμεσης και άμεσης ανταποδοτικής φιλανθρωπίας και της φιλανθρωπίας ως κοινωνικής επιταγής⁵⁵. Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί και εμπειρικά ότι πολλά μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία στις Η.Π.Α. επιλέγουν τους πελάτες τους, αν και το κράτος παρέχει έμμεσα και άμεσα πόρους για τη λειτουργία τους⁵⁶.

Συνεπώς, η έμμεση και άμεση αναδιανομή εισοδήματος από τους πλούσιους προς τους φτωχούς δια μέσου του τρίτου τομέα είναι μικρή⁵⁷ και κατά τον Bauer «αποτελεί μία ήπια μορφή αναδιανομής από τους έχοντες στους μη έχοντες που όχι μόνο προστατεύουν τους πλούσιους από τους φτωχούς, αλλά και αποσπών την ευγνωμοσύνη τους»⁵⁸.

β) Κόστος και αποτελεσματικότητα του τρίτου τομέα σε σχέση με τις κρατικές κοινωνικές υπηρεσίες

Για να υπάρξει σύγκριση μεταξύ των δύο τομέων, είναι σημαντικό πρωταρχικά να εξεταστούν τα γενικά χαρακτηριστικά μίας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης καθώς και τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματά της ως οργανωσιακής μορφής. Όπως αναφέρθηκε, βασικό χαρακτηριστικό σε μία μη κερδοσκοπική οργάνωση είναι η απαγόρευση διανομής του κέρδους, όταν αυτό προκύπτει, σε οποιοδήποτε μέλος της. Στην πραγματικότητα αποτελεί ένα εμπόδιο διανομής του κέρδους, καθώς στον τρίτο τομέα υπάρχουν ως γνωστόν τρόποι να αποκομισθεί κέρδος έμμεσα. Ωστόσο, στις περισσότερες οργανώσεις διακρίνονται ηθικοί και κανονιστικοί φραγμοί που λειτουργούν ως εμπόδιο στην οπορτουνιστική συμπεριφορά ορισμένων μελών, ή διευθυνόντων⁵⁹. Ποια είναι όμως τα γενικά πλεονεκτήματα της μη κερδοσκοπικής οργάνωσης και ποια τα μειονεκτήματα της ως οργανωσιακής μορφής;

Πλεονεκτήματα:

- Το κράτος παρέχει φορολογικές ελαφρύνσεις⁶⁰. Συνεπώς, οι οργανώσεις έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν ένα μέρος των εσόδων για τους σκοπούς τους που διαφορετικά θα κατέληγαν στο κράτος.
- Στο βαθμό που οι σκοποί της οργάνωσης είναι ευρέως αποδεκτοί, είναι πιθανό να προσελκύει και εθελοντές, μειώνοντας με αυτό τον τρόπο τα λειτουργικά της κόστη και το κόστος των

δραστηριοτήτων της. Επομένως, μπορούν να χρησιμοποιούν το χαμηλότερο κόστος παραγωγής κάποιου αγαθού ή υπηρεσίας βελτιώνοντας την τιμή ή την ποιότητά του⁶¹. Βέβαια, δεν συμβαίνει πάντοτε αυτό. Γιατί μπορεί η οργάνωση να χρησιμοποιήσει τους πόρους για την παραγωγή ενός άλλου αγαθού, συνεπώς το κόστος να μη μειωθεί και το όφελος για τον καταναλωτή να μη μεγιστοποιείται⁶².

- Η απαγόρευση διανομής του κέρδους αποτελεί και «σημάδι» που παράγει εμπιστοσύνη στους καταναλωτές ότι δεν θα τους εκμεταλλευτούν. Κατά συνέπεια, μειώνονται μια σειρά από κόστη συναλλαγής ανάμεσα στους καταναλωτές και τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις. Γι αυτό το λόγο οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις έχουν πλεονέκτημα σε σχέση με τις αντίστοιχες κερδοσκοπικές. Αν και το στοιχείο της μεγαλύτερης αξιοπιστίας, κατά τους Ben Ner και Van Hoomisen⁶³, είναι αδύναμο, και κατά τον Gui αποδεικνύεται ως σημαντικό μόνο στις δημοσίου οφέλους οργανώσεις⁶⁴.

Μειονεκτήματα:

- Περιορισμοί και εμπόδια στη συγκέντρωση κεφαλαίων. Οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις δεν έχουν τη δυνατότητα να αντλήσουν μεγάλα κεφάλαια από την αγορά, όπως οι κερδοσκοπικές⁶⁵. Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους:
  - Το κόστος απόκτησης του κεφαλαίου είναι υψηλό για να επενδυθεί σε μη κερδοσκοπικές δραστηριότητες.
  - Σε πολλές νομοθεσίες οι δανειολήπτες (οι εταίροι μιας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης) δεσμεύονται οικονομικά μέχρι το ποσό που έχουν συμβάλλει ως κεφάλαιο για τη δημιουργία της οργάνωσης⁶⁶. Συνεπώς, η οργάνωση δεν παρέχει επαρκείς εγγυήσεις στην αγορά ότι θα αποπληρώσει ένα δάνειο.
- Θεωρητικές και εμπειρικές έρευνες έδειξαν ότι, όταν δεν υπάρχει διανομή του κέρδους σε μια εταιρεία, αποτελεί εμπόδιο για την παραγωγική της αποδοτικότητα, αλλά και δεν παρέχονται οι αναγκαίοι μηχανισμοί για την επέκτασή της⁶⁷. Όπως σημειώνει ο Krashinsky: «Δυστυχώς το να εγκαταλείψεις το κίνητρο του κέρδους... κοστίζει»⁶⁸
  - Οι ίδιοι ελκυστικοί όροι που μειώνουν το κόστος παραγωγής, είναι και οι ίδιοι που ευθύνονται για τη χαμηλή παραγωγικότητα, συνεπώς για μεγαλύτερο κόστος. Η εθελοντική εργασία που παρέχεται δωρεάν αποτελεί σημαντική συμβολή στις εισροές μιας οργάνωσης, αλλά δεν είναι εύκολο να απαιτηθεί α-

πό τον εθελοντή η ίδια απόδοση στην εργασία σε σχέση με έναν απασχολούμενο. Επιπλέον, είναι πολλές φορές αποσπασματική, μη εξειδικευμένη, ελλιπώς οργανωμένη και μη σταθερή. Το ίδιο προβλήματα παρουσιάζονται και στις δωρεές σε είδος και χρήμα. Αποτελούν μη σταθερούς πόρους, έχοντας αρνητικό αντίκτυπο σε προσπάθειες μακροχρόνιου σχεδιασμού και στη σταθερή παροχή αγαθών και υπηρεσιών από την οργάνωση.

- Η εσωτερική οργανωτική δομή δεν έχει τις αντίστοιχες αναλογίες με μια κερδοσκοπική ή κυβερνητική οργάνωση, όπου η κάθετη ιεραρχική δομή αποτελεί την καλύτερη λύση για την αποφυγή του εσωτερικού κόστους συναλλαγής⁶⁹. Οι πιο οριζόντιες οργανωσιακές δομές εγγυώνται μεγαλύτερη δημοκρατία και αντιπροσωπευτικότητα συμφερόντων και απόψεων, αλλά το κόστος απόφασης είναι μεγαλύτερο από μια κάθετη. Βέβαια, οι οργανωσιακές δομές ποικίλουν από οργάνωση σε οργάνωση, όπως και το επίπεδο ομοιογένειας των απόψεων, αλλά σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό οι διευθύνοντες μιας οργάνωσης δεν έχουν την ευχέρεια να αποφασίζουν μη λαμβάνοντας υπ' όψιν και τη θέληση των μελών.

- Όπως σημειώνει η Scott, «οι κλασικοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι οι διευθύνοντες των μη κερδοσκοπικών οργανισμών, επειδή δεν ωφελούνται από το κέρδος, είναι αντιπαραγωγικοί και αποτυχαίνουν να μειώσουν το κόστος⁷⁰. Όπως και στον κρατικό τομέα αποφεύγουν τις δυσάρεστες ευθύνες και δεν επιτηρούν τους εργαζόμενους επαρκώς⁷¹.

Ωστόσο, σε εμπειρικό επίπεδο και αν αφαιρέσουμε τη διάσταση της χρηματοδότησης των κρατικών και των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, υπάρχουν γενικά ενδείξεις ότι οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις λειτουργούν γενικά με μικρότερο κόστος από τις κρατικές⁷². Φυσικά αυτό το γνώρισμα δεν αποτελεί από μόνο του ισχυρό επιχείρημα που να συνηγορεί υπέρ της επιλογής του τρίτου τομέα στην κοινωνική φροντίδα. Η πιο σωστή σχέση σύγκρισης είναι αυτή που περιλαμβάνει τις εξής αλληλένδετες μεταβλητές: «Κόστος υπηρεσιών, αποτελεσματικότητα, βαθμός ικανοποίησης των πελατών». Δηλαδή το ζητούμενο είναι η μέγιστη δυνατή ωφέλεια όσο το δυνατόν περισσότερων αποδεκτών με το χαμηλότερο δυνατό κόστος.

Η έννοια της «αποτελεσματικότητας» όμως αποτελεί ένα κοινωνικό κατασκευάσμα και αφορά συγκρίσεις που δεν αφορούν μόνο σε μία όψη της οργάνωσης, αλλά είναι πολυδιάστατες⁷³. Α-

κόμα και μέσα στα πλαίσια του τομέα της αγοράς, οι συγκρίσεις αποτελεσματικότητας είναι προβληματικές. Για να υπάρχει η δυνατότητα σύγκρισης πρέπει να υφίσταται υψηλός βαθμός ομοιοτήτων στις οργανωσιακές δομές, κοινά περιβάλλοντα δραστηριοποίησης, κοινοί στόχοι και σκοποί. Στον τρίτο τομέα με τις ποικίλες οργανωσιακές μορφές και την εξαιρετικά μεγάλη ποικιλία σκοπών και στόχων, η έννοια της συγκριτικής αποτελεσματικότητας είναι πολλές φορές μία αυθαίρετη διαδικασία. Αναφορικά με τη θεσμική αποδοτικότητα των τριών τομέων (κράτος, αγορά, τρίτος τομέας) ο Weisbrod υπογραμμίζει ότι είναι προκατειλημμένες υπέρ της αγοράς και αφορούν όψεις της παραγωγικότητας που ενδιαφέρει μία κερδοσκοπική επιχείρηση⁷⁴. Ιδιαίτερα στον τρίτο τομέα και στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας, συναντάμε κοινωνικές αξίες που είναι άτοπο να μετρηθούν και να τεθούν σε αυτές συγκεκριμένα στάνταρντς αποτελεσματικότητας⁷⁵. Επιπλέον, δεν μπορούμε να συγκρίνουμε την αποτελεσματικότητα μιας κερδοσκοπικής ή κυβερνητικής οργάνωσης με μια μη κερδοσκοπική που πρωτίστως έχει σκοπό να παρέχει όσο το δυνατόν πιο άρτιες υπηρεσίες, θυσιάζοντας ένα μέρος της παραγωγικότητάς της για τη βελτίωση των υπηρεσιών της. Αλλά και σε ένα άλλο επίπεδο προσέγγισης, η ίδια μη κερδοσκοπική οργάνωση να μην χαρακτηρίζεται από τους εντατικούς ρυθμούς και τον εξορθολογισμό της λειτουργίας της, στο βαθμό που δεν της επιβάλλονται συγκεκριμένες αποστολές να εκπληρώσει (όπως μια κυβερνητική υπηρεσία) ή να μεγιστοποιήσει τα κέρδη της μέσα από τη μείωση του κόστους ή την επέκτασή της (όπως στις οργανώσεις της αγοράς)⁷⁶. Επιπρόσθετα, η έννοια της αποτελεσματικότητας σχετίζεται και με διαφορετικές αντιλήψεις ακόμα και στο ίδιο θεσμικό περιβάλλον. Αυτό όμως σημαίνει πως είναι τελικά αδύνατο να υπάρξει οποιαδήποτε διάσταση σύγκρισης μεταξύ κρατικών υπηρεσιών και μη κερδοσκοπικών οργανώσεων στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας; Εδώ θα περιοριστούμε πάλι σε ενδείξεις που προκύπτουν από διατομεακές έρευνες σε δύο συγκεκριμένα πεδία δραστηριότητας.

Στα μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία στις Η.Π.Α.⁷⁷ φανερώθηκε ότι το κόστος λειτουργίας τους είναι χαμηλότερο των κρατικών νοσοκομείων και γενικά οι υπηρεσίες που προσφέρουν είναι καλύτερες από τις κρατικές⁷⁸. Ειδικά στα θρησκευτικά μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία, ο Weisbrod διέκρινε ότι οι πελάτες τους είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από τις υπηρεσίες που παρέχουν σε σχέση με τα κρατικά και τα κερδοσκοπικά. Στα υπόλοιπα μη κερδο-

σκοπικά νοσοκομεία ο βαθμός ικανοποίησης ήταν περίπου ο ίδιος με τα κερδοσκοπικά⁷⁹. Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί ότι η σχέση «τιμής-κόστους των υπηρεσιών» των μη κερδοσκοπικών είναι καλύτερη από τα κερδοσκοπικά νοσοκομεία⁸⁰. Αλλά στα θρησκευτικά μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία ένα μέρος της υψηλότερης ικανοποίησης των πελατών δύναται να σχετίζεται με την εμπιστοσύνη που δείχνουν οι πελάτες σε ένα πεδίο με υψηλή μη συμμετρική πληροφόρηση. Συνεπώς δεν είναι πάντοτε ορατό σε ποιο βαθμό τα μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία παρέχουν καλύτερες υπηρεσίες από τα δημόσια. Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί ότι ορισμένα βαριά περιστατικά δεν τα αναλαμβάνουν τα μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία και τα παραπέμπουν στα δημόσια, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν υψηλότερους δείκτες επιτυχίας⁸¹ αναφορικά με τη φροντίδα που παρέχουν.

Στα μη κερδοσκοπικά σχολεία, σε έρευνες που έχουν γίνει σε παγκόσμιο επίπεδο, διαπιστώνεται ότι το κόστος λειτουργίας είναι χαμηλότερο από τα δημόσια⁸². Ωστόσο, όπως σημειώνει η James, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις δεν είναι ορατό πότε το χαμηλότερο κόστος σχετίζεται με χαμηλότερη ποιότητα προϊόντων και υπηρεσιών ή με μεγαλύτερη αποδοτικότητα⁸³. Γενικά παρατηρείται ότι οι επιδόσεις των μαθητών είναι καλύτερες στον ιδιωτικό τομέα (κερδοσκοπικά και μη κερδοσκοπικά σχολεία) από το δημόσιο⁸⁴. Αλλά και σε αυτό το πεδίο τα ευρήματα κρύβουν ορισμένες αλήθειες. Στα περισσότερα μη κερδοσκοπικά σχολεία απαιτείται κάποια καταβολή διδάκτρων, συνεπώς μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι οι οικογένειές τους διαθέτουν κατά μέσο όρο μεγαλύτερο εισόδημα από αυτές που στέλνουν τα παιδιά τους σε δημόσιο, όπου η εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν. Έχει διαπιστωθεί και εμπειρικά, ότι το υψηλό εισοδηματικό επίπεδο των οικογενειών συνδέεται και με υψηλότερες προσδοκίες ως προς την εκπαίδευση των παιδιών τους, αλλά και το ευρύτερο περιβάλλον των παιδιών είναι ευνοϊκότερο για μεγαλύτερη εκπαιδευτική επιτυχία που μεταφράζεται με όρους μεγαλύτερης συσώρευσης μορφωτικού και κοινωνικού κεφαλαίου. Οι άνισες ευκαιρίες στην εκπαίδευση και ο ταξικός της χαρακτήρας είναι εμπειρικά και θεωρητικά αποδεδειγμένος, άρα στην περίπτωση των μη κερδοσκοπικών σχολείων, όπως και των κερδοσκοπικών, μία όψη της υψηλότερης επίδοσης των μαθητών δεν σχετίζεται καθόλου με το σχολείο καθαυτό, αλλά είναι ανάλογο με το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον που προέρχονται οι μαθητές⁸⁵.

Συμπερασματικά, ενώ είναι διακριτό ότι το κόστος λειτουργίας

των μη κερδοσκοπικών σχολείων και νοσοκομείων είναι γενικά χαμηλότερο από τα αντίστοιχα κρατικά, σε επίπεδο αποτελεσματικότητας οι θετικές εντυπώσεις μετριάζονται. Συνεπώς, η σχέση «κόστους-αποτελεσματικότητας» ανάμεσα στον τρίτο τομέα και τους άλλους τομείς μόνο περιπτωσιακά δύναται να αξιολογηθεί, αλλά και πάλι με υψηλό ρίσκο στην εκτίμηση⁸⁶.

Συμπεράσματα

Από τις ενδείξεις αυτές συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο τρίτος τομέας δεν αποτελεί ούτε τη μαγική συνταγή για την αντικατάσταση του κοινωνικού κράτους, αλλά δεν θα πρέπει όμως και να υποτιμούμε την αξία και το ειδικό βάρος που δύναται να έχει, υπό κατάλληλες προϋποθέσεις, στην παροχή καλύτερης ποιότητας κοινωνικής φροντίδας με μικρότερο κόστος. Πιο συγκεκριμένα:

- Το κράτος διαφαίνεται ως ο μόνος ικανός φορέας που δύναται να αναδιανέμει εισοδήματα σε μία κοινωνία με όρους ισότητας και καθολικότητας. Οι δυνατότητες της φιλανθρωπίας και του τρίτου τομέα είναι στην καλύτερη περίπτωση περιορισμένες, αλλά διαπιστώνεται και επιλεκτικότητα ως προς τους αποδέκτες της.
- Δεν δύναται να ισχυριστούμε γενικά ότι οι οργανώσεις του τρίτου τομέα είναι περισσότερο αποτελεσματικές από τις κρατικές σε όλα τα πεδία της κοινωνικής φροντίδας. Συνεπώς, πρέπει να εξετάζουμε το ποιες οργανώσεις είναι περισσότερο αποτελεσματικές σε σχέση με τις αντίστοιχες κρατικές, αλλά και σε συγκεκριμένο περιβάλλον. Όχι γενικευτικά.

Έχει υποστηριχθεί ότι η «χρυσή εποχή» του Κράτους Πρόνοιας αποτέλεσε μία κοινωνική, οικονομική, πολιτική και ιστορική αναγκαιότητα σε μία συγκεκριμένη φάση ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος. Η επιτυχία του σε ορισμένες χώρες ήταν και αποτέλεσμα της σχετικής ομοιογένειας των αναγκών πληθυσμών, αν και είναι γνωστή η κριτική του φεμινιστικού και αντιρατσιστικού κινήματος ότι το Κράτος Πρόνοιας σχεδιάστηκε για να ικανοποιήσει τους «λευκούς άνδρες της εργατικής τάξης»⁸⁷. Στις σύγχρονες ολοένα πιο «πολύχρωμες» πολυπολιτισμικές κοινωνίες, είναι προβληματική η στερεοτυπική άποψη ότι το κράτος είναι το πλέον κατάλληλο να παρέχει κοινωνική φροντίδα, εφόσον δύναται

να λειτουργήσει δια μέσου του τρίτου τομέα με μικρότερο κόστος και μεγαλύτερη ωφέλεια προς τους αποδέκτες σε ορισμένα πεδία. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει και πλήρη απόσυρση του κράτους από την παροχή κοινωνικής φροντίδας. Οι επιλογές πρέπει να είναι προσεκτικές, κατά περίπτωση και μόνο οπουδήποτε μπορεί να διαπιστωθεί θετικό αποτέλεσμα στο δίπτυχο «κόστος-αποτελεσματικότητα» να προχωρήσει στη στήριξη μη κερδοσκοπικών οργανώσεων⁸⁸ ή την αντικατάσταση ορισμένων κρατικών υπηρεσιών. Με αυτόν τον τρόπο θα επιτευχθεί ένα διπλό θετικό αποτέλεσμα:

- Και θα βελτιωθούν οι υπηρεσίες προς τους αποδέκτες των υπηρεσιών.
- Και θα μειωθεί το κόστος, εξοικονομώντας χρήματα για μία αμεσότερη αναδιανομή εισοδήματος προς όφελος των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων.

Ο τρίτος τομέας δύναται να προσφέρει λύσεις σε προβλήματα αναποτελεσματικής παροχής κοινωνικών υπηρεσιών από το κράτος, καλύπτοντας αποτελεσματικότερα ολοένα και πιο ετερογενείς κοινωνικές ανάγκες των σύγχρονων κοινωνιών. Συνεπώς, είναι μάλλον ανεδαφική η προσκόλληση της αριστεράς σε παρωχημένα αιτήματα για το ρόλο του κράτους στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας, αλλά και σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετη η εντύπωση των νεοφιλελεύθερων ότι ο τρίτος τομέας «μπορεί να ανταποκριθεί γενικά καλύτερα στις ανάγκες των πολιτών σε σχέση με το κράτος». Η κατά περίπτωση σύγκριση είναι επιβεβλημένη. Το πραγματικό πρόβλημα εστιάζεται στο πού θα πρέπει να κατευθυνθούν οι πόροι που θα εξοικονομηθούν από τη μείωση του κόστους λειτουργίας του κράτους στην κοινωνική φροντίδα. Εκεί βέβαια το ζήτημα είναι περισσότερο ιδεολογικό, αν θα πρέπει δηλαδή να αναδιανεμηθεί στις χαμηλότερες εισοδηματικές κατηγορίες ή να χρηματοδοτήσει την ανάπτυξη, ενώ η ορθή αξιοποίηση των δυνατοτήτων του τρίτου τομέα στην κοινωνική φροντίδα είναι ένα ζήτημα πολύ περισσότερο πρακτικό....

Σημειώσεις

1. Rifkin J., *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996.

2. Οι περισσότερο συνηθισμένες νομικές μορφές είναι το ίδρυμα, η εταιρία μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και το σωματείο. Για τις διάφορες νομικές μορφές στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Ανακοίνωση για την Προώθηση του Ρόλου των Σωματείων και Ιδρυμάτων στην Ευρώπη*, Ευρωπαϊκές Κοινότητες, Λουξεμβούργο, 1997.

3. Για τις διαφορές σε διάφορους όρους και ορισμούς βλ. Ζάννης, Π., *Τρίτος Τομέας και Κοινωνία Πρόνοιας. Κριτική Ανάλυση των Θεωρητικών Προσεγγίσεων*, Διδακτορική Διατριβή, 2002α.

4. Taylor M., «The Changing Role of the Nonprofit Sector in Britain: Moving Toward the Market», στο: Gidron B., Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 171· Scott J.T., «Voluntary Sector», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1998, σελ. 40.

5. Ο μη κερδοσκοπικός ονομάστηκε και ως «τρίτος τομέας» σε οικονομικά μεγέθη, μετά την αγορά (πρώτος τομέας) και το κράτος (δεύτερος τομέας).

6. Hansman H., «The Role of Nonprofit Enterprise», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 57-84· Weinrich P., *The Third Sector, Volunteer*, <http://www.volunteer.ca/3rdsectr.htm>, 1996· Weisbrod B., *The Nonprofit Economy*, Harvard University Press, London and Cambridge, 1988.

7. Hall P.D., *Inventing the Nonprofit Sector and Other Essays on Philanthropy, Voluntarism, and Nonprofit Organizations*, John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1992, σελ. 28.

8. Evers A., «The Welfare Mix Approach. Understanding the Pluralism of Welfare Systems», στο: Evers A., Svetlik I. (eds), *Balancing Pluralism. New Welfare Mixes in Care for the Elderly*, Avebury, European Center Vienna, 1993, σελ. 13· βλ. και Evers A., «Part of the Welfare Mix: The Third Sector as an Intermediate Area», *Voluntas*, vol. 6, no 2, 1995, σελ. 159-182.

9. Ζάννης, *όπ. παρ.*, 2002α.

10. Mohr J., Guerra-Pearson F., «The Effect of State Intervention in the Nonprofit Sector: The Case of the New Deal», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 25, no 4, 1996, σελ. 525.

11. Steinberg R., «Does Government Spending Crowd out Donations? Interpreting the Evidence», στο: Ben Ner A. and Gui B. (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 99-126.

12. Anheier H., Seibel W. (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 381.

13. Kunle S., Selle P., (α) «Governmental Understanding of Voluntary Organizations: Policy Implications of Conceptual Change in Post-War Norway», στο: Kuhnle S. and Selle P. (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 157-184· Kunle S., Selle P., (β) «The Historical Prece-

dent for Government-Nonprofit Cooperation in Norway», στο: Gidron B., Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 75-99· Gidron B. et al., «Government and Third Sector in Comparative Perspective: Allies or Adversaries?», στο: Gidron B., Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 1-29.

14. Lundstrom T., Wijkstrom F., «Defining the Nonprofit Sector in Developed Societies: Sweden», στο: Salamon L., Anheier H. (eds), *Defining the Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1997, σελ. 215-248· Pestoff V., «Nonprofit Organizations and Consumer Policy: The Swedish Model», στο: Anheier H., Seibel W. (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 77-92· Grassman E.J., Svedberg L., «Voluntary Action in a Scandinavian Welfare Context: The Case of Sweden», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 25, no 4, 1996, σελ. 415-427· Tomasson R., «The Nonprofit Sector in Sweden», *Scandinavian Studies*, vol. 71, no 1, 1999, σελ. 131-132.

15. Grassman and Svedberg, *όπ. παρ.*, 1996, σελ. 419.

16. Salamon L., Sokolowski S.W., «Volunteering in Cross-National Perspective: Evidence From 24 Countries», *Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no 40, The John Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore, 2001.

17. Για την κριτική στη θεωρία της «κοινωνικής καταγωγής», βλ. Ζάννης, *όπ. παρ.*, 2002α, σελ. 182-187.

18. Putnam R., *Making Democracy Work*, Princeton University Press, New Jersey, 1994· Putnam R., «The Prosperous Community. Social Capital and Public Life», *American Prospect*, vol. 13, 1993, σελ. 35-42· Coleman J., *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, London and Massachusetts, 1994· Fukuyama F., *Trust*, Free Press, New York, 1995.

19. La Porta R., Lopez de Silanes F. et al., «Trust in Large Organizations», *American Economic Review*, vol. 87, no 2, 1997, σελ. 333-338.

20 Weisbrod B., «Toward a Theory of the Voluntary Nonprofit Sector in a Three Sector Economy», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 21-44· Hansman H., «Economic Theories of Nonprofit Organizations», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 27-42· James E., «The Nonprofit Sector in International Perspective», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 397-415· James E., «Economic Theories of the Nonprofit Sector: A Comparative Perspective», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 21-30· Gidron et al., *όπ. παρ.*, 1992· Hammack D., Young D. (eds), *Nonprofit Organizations in a Market Economy*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1993· Ben

Ner A., Van Hoomisen T., «Nonprofit Organizations in the Mixed Economy: A Demand and Supply Analysis», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 27-58.

21. Ben Ner A., «Nonprofit Organizations: Why do they Exist in Market Economies?», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 94-113· Ben Ner and Van Hoomisen, 1993.

22. Wagner A., «The Nonprofit Sector in Switzerland. Taxonomy and Dimensions», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 303-311· Wagner A., «The interrelationship Between the Public and Voluntary Sectors in Switzerland. Unmixing the Mixed Economy», στο: B. Gidron, R. Kramer, L. Salamon (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 100-119· Gidron et al., *όπ. παρ.*, 1992.

23. Weisbrod B., Schlesinger M., «Public, Private, Nonprofit Ownership and the Response to Asymmetric Information: The Case of Nursing Homes», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 133-151· Krashinsky M., «Transaction Costs and a Theory of Nonprofit Organization», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 114-132· Badelt C., «Institutional Choice and the Nonprofit Sector», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 53-64· Ben Ner A., Gui B., «Introduction», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 1-24· Young D., «Contract Failure Theory», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1998, σελ. 193-196· Abzug R., Turnheim J., «Bandwagon or Band-Aid? A Model of Nonprofit Incorporation By State», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 27, no 3, 1998, σελ. 300-322· Ott S. (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 2001· Hansman, *όπ. παρ.*, 1987· Weisbrod, *όπ. παρ.*, 1988· Kuhnle and Selle, *όπ. παρ.*, 1992a· Ben Ner and Van Hoomisen, *όπ. παρ.*, 1993.

24. Τα κόστη που δημιουργούνται κατά τις διαπραγματεύσεις, αλλά και αργότερα όταν το προϊόν έχει ήδη πουληθεί στον καταναλωτή (κόστος παρακολούθησης).

25. James E., «How Nonprofit Grow: A Model», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 185-195· Hammack and Young, *όπ. παρ.*, 1993· Barbetta G.P., «Defining the Nonprofit sector in Developed Societies: Italy», στο: L. Salamon, H. Anheier (eds), *Defining the Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1997, σελ. 169-187· Borzaga C., «The Italian Nonprofit Sector: An

Overview of an Undervalued Reality», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 205-220· Pasquinelli S., «Voluntary and Public Voluntary Services in Italy», στο: B. Gidron, R. Kramer, L. Salamon (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 196-214· Ascoli U., «Towards a Partnership Between Statutory Sector and Voluntary Action? Italian Welfare Pluralism in the 90's», στο: S. Kuhnle, P. Selle (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 136-156.

26. Βλ. Garvia R., «Mutual Dependence between Government and Private Service Monopoly: The Case of the Spanish Blind», στο: S. Kuhnle and P. Selle (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 108-135· Rovira J., «The Role of Nonprofit Organizations in the Spanish Health Care Markets», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 333-342.

27. Anheier H., «A Profile of the Third Sector in West Germany», στο: Anheier H., Seibel W. (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 313-331· Anheier H., «An Elaborate Network: Profiling the Third Sector in Germany», στο: B. Gidron, Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 31-56· Anheier H., «Employment and Earnings in the West German Nonprofit Sector: Structure and Trends 1970-1987», στο: Ben Ner A. and Gui B. (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 183-204· Anheier H., Seibel W., «Defining the Nonprofit Sector in the Developed Society: Germany», στο: Salamon L, Anheier H. (eds), *Defining the Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1997, σελ. 128-168· Seibel W., «Government-Nonprofit Relationships: Styles and Linkage patterns in France and Germany», στο: Kuhnle S. and Selle P. (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 53-70· Gidron et al., 1992

28. Kramer R., «The Roles of Voluntary Social Service Organizations in Four European States: Policies and Trends and England, the Netherlands, Italy and Norway», στο: Kuhnle S. and Selle P. (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 34-52· Aquina H., «A Partnership Between Government and Voluntary Organizations: Changing Relationships in Dutch Society», στο: Gidron B., Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 57-74· Gidron et al., 1992.

29. Adler M.W., «Relations Between Government and Nonprofit Organizations», στο: Connors T.D. (ed.), *The Nonprofit Organization Handbook*, Mc Graw- Hill, New York, 1988, σελ. 9.1.

30. Για την ιστορική εξέλιξη του τρίτου τομέα στις Η.Π.Α βλ. P.D. Hall

(1992) και Chambers C., «The Historical Role of the Voluntary Sector in Human Service Delivery in Urban America», στο: G. Tobin (ed), *Social Planning and Human Service Delivery in the Voluntary Sector*, Greenwood Press, Westport and London, 1985, σελ. 53-28.

31. Kramer, *όπ. παρ.*, 1992, James, *όπ. παρ.*, 1990, Salamon et al., *όπ. παρ.*, 2001.

32. Η χρηματοδότηση λαμβάνει ποικίλες μορφές: Από την άμεση χρηματοδότηση έως τα κρατικά συμβόλαια σε μη κερδοσκοπικές οργανώσεις για την παροχή συγκεκριμένου έργου (contract state).

33. Adler, *όπ. παρ.*, 1988, σελ. 9.4, Anheier and Siebel, *όπ. παρ.*, 1990.

34. James, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 24.

35. Ferris J., «The Double-Edged Sword of Social Service Contracting: Public Accountability Versus Nonprofit Autonomy», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1993, σελ. 392-394· Kendall J., Knapp M., «Policy Issues for the U.K. voluntary Sector in the 90s», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 221-242· Simon J., «Modern Welfare State Policy Toward the Nonprofit Sector: Some Efficiency-Equity Dilemmas», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 31-43· James, *όπ. παρ.*, 1990.

36. Ferris, *όπ. παρ.*, 1993, Badelt, *1όπ. παρ.*, 990, Ott, *όπ. παρ.*, 2001.

37. James, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 24.

38. βλ. Aquina, *όπ. παρ.*, 1992.

39. DiMaggio P., «Nonprofit Organizations in the Production and Distribution of Culture», στο W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 195-220· Corbin J., «A Study of Factors Influencing the Growth of Nonprofits in Social Services», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 3, 1999, σελ. 296-314· Young D., «Alternative Models of Government-Nonprofit Sector Relations: Theoretical and International Perspectives», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 29, no 1, 2000, σελ. 149-172· James, *όπ. παρ.*, 1987, 1990.

40. Οι λόγοι αυτοί κωδικοποιούνται σε τέσσερις κατηγορίες-μειονεκτήματα: «Το οικονομικό» –η έλλειψη αγοραστικής δύναμης– «το προσωπικό» στην οποία κατατάσσονται τα άτομα που δεν έχουν τη φυσική δυνατότητα να απευθυνθούν στην αγορά και το κράτος (παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με ψυχικά προβλήματα ή φυσικές αναπηρίες), «το κοινωνικό» –δηλαδή εκείνα τα ατομικά χαρακτηριστικά που αποτελούν στοιχεία αποκλεισμού και στιγματισμού (ομοφυλόφιλοι, μειονότητες κ.λπ.)– και του «τόπου διαμονής» – δηλαδή απομακρυσμένες κοινότητες, γκέτο κ.λπ. Βλ. Billis D., Glennerster H., «Human Services and the Voluntary Sector: Towards a Theory of Comparative Advantage», *Journal of Social Policy*, vol. 27, no 1, 1998, σελ. 87-88. Για τις δυνατότητες του τρίτου τομέα ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό βλ. και Ζάννης Π., (β) «Ο Ρόλος των Ανθρωπιστικών Οργανώσεων του Τρίτου Τομέα στην καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού», στο: Δ.

Παπαδοπούλου (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Για τους Ανθρώπους που Παραμερίζουμε*, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2002, σελ. 73-84.

41. Kramer, *όπ. παρ.*, 1992, σελ. 36.

42. Salamon L., Hems L., et al., «The Nonprofit Sector. For What and for Whom?», *Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no 37, The John Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore, 2000.

43. Jenks C., «Who Gives What?», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 322.

44. Markham W., Johnson M., et al., «Nonprofit Decision Making and Resource Allocation: The Importance of Membership Preferences, Community Needs and Interorganizational Ties», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 2, 1999, σελ. 155, βλ. και Mount J., «Why donors give», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1996, σελ. 331-337.

45. Salamon L., «Social Services», στο C. Clotfelter (ed.), *Who Benefits From the Nonprofit Sector?*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1992, σελ. 149-150.

46. Έχοντας ως βάση την επίσημη γραμμή σχετικής φτώχειας που είχε προσδιοριστεί για εκείνη την περίοδο.

47. Salamon, *όπ. παρ.*, 1992, σελ. 134-148.

48. βλ. Sosin M., «The Domain of Private Social Welfare: Comparisons Between the Public Sector and the Voluntary Sector», στο: G. Tobin (ed.), *Social Planning and Human Service Delivery in the Voluntary Sector*, Greenwood Press, Westport and London, 1985, σελ. 105-130

49. Salamon, *όπ. παρ.*, 1992.

50. Στις Η.Π.Α. η συμβολή τους κράτους στη χρηματοδότηση του τρίτου τομέα ανερχόταν στο 31% το 1995, βλ. Salamon L., Sokolowski S. W., et al., «Social Origins of Civil Society. An Overview», *Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no. 38, The John Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore, 2000.

51. Για παράδειγμα, στην αρχαία Ελλάδα η φιλοξενία και η φιλανθρωπία είχε κύριους αποδέκτες τους καλλιτέχνες και τους σοφούς βλ. Lowenberg F., «Financing Philanthropy. Institutions in Biblical and Talmudic Times», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 24, no 4, 1995, σελ. 38. Στην αρχαία Ρώμη αποκλείονταν οι ξένοι και οι δούλοι από τη δωρεάν διανομή των σπόρων σιταριού βλ. Lowenberg F., «On the Development of Philanthropic Institutions in Ancient Judaism: Provision for Poor Travelers», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 23, no 3, 1994, σελ. 196. Στην Αγγλία σε κάποιες περιόδους από το 1480-1660 ήταν παράνομη η ελεημοσύνη «αν δεν την άξιζε πραγματικά κάποιος». Smith J.D., «The Voluntary Tradition: Philanthropy and Self-Help in Britain 1500- 1945», στο: J.D. Smith, C. Rochester, et al. (eds), *An Introduction to the Voluntary Sector*, Routledge, London, 1995, σελ. 9-39.

52. Βλ. Lowenberg, *όπ. παρ.*, 1994, 1995· O' Neil M., «Philanthropic Dimensions of Mutual Benefit Organizations», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 23, no 1, 1994, σελ. 1-20· Block S., «A History of the Discipline», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1990, σελ. 97-111· Muukkonen M., *The Familiar Unknown*, Licentiate Thesis, University of Joensuu, 2000.
53. Salamon L., «Partners in Public Service: The Scope and Theory of Government-Nonprofit Relations», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 99-117· James, 1987· Clotfelter C., «The Distributional Consequences of Nonprofit Activities», στο: C. Clotfelter (ed.), *Who Benefits From the Nonprofit Sector?*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1992, σελ. 1-23· Mount, *όπ. παρ.*, 1996· Jenks, *όπ. παρ.*, 1987.
54. Βλ. Marx J.D., «Corporate Philanthropy: What is the Strategy?», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 2, 1999, σελ. 185-198· Useem M., «Corporate Philanthropy», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 340-359.
55. Πρόκειται για τις τρεις κατηγορίες της φιλανθρωπικής δραστηριότητας δια μέσου του τρίτου τομέα: Ανιδιοτελής φιλανθρωπία, φιλανθρωπία ως κοινωνική επιταγή και ανταποδοτική φιλανθρωπία που επιμερίζεται σε: α) έμμεσα ανταποδοτική, β) άμεσα ανταποδοτική (βλ. Ζάννης, *όπ. παρ.*, 2002a, σελ. 58-59).
56. Marmor T., Schlesinger M., et al., «Nonprofit Organizations and Health Care», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, σελ. 221-239.
57. Sosin, *όπ. παρ.*, 1985, Bauer, *όπ. παρ.*, 1990, James, *όπ. παρ.*, 1992, Clotfelter, *όπ. παρ.*, 1992, Salamon, *όπ. παρ.*, 1992.
58. Bauer, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 272.
59. Hansman, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 77, Ott, *όπ. παρ.*, 2001, σελ. 90-91.
60. Τα φορολογικά κίνητρα ποικίλουν από χώρα σε χώρα.
61. Hansman, *όπ. παρ.*, 1987, Ben Ner and Van Hoomisen, *όπ. παρ.*, 1993, σελ. 46.
62. James, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 155.
63. Ben Ner and Van Hoomisen, *όπ. παρ.*, 1993, σελ. 46.
64. Gui B., «The Economic Rationale for the Third Sector», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 74
65. Weisbrod, *όπ. παρ.*, 1988, σελ. 118-122, Hansman, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 79, Krashinsky, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 116.
66. Όπως και στην ελληνική νομοθεσία.
67. Weisbrod and Schlesinger, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 134, Hansman, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 80
68. Krashinsky, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 116.
69. Badelt C., «Institutional Choice and the Nonprofit Sector», στο: H.

Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 59.

70. Scott, *όπ. παρ.*, 1998, σελ. 42, James, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 22.

71. Weisbrod and Schlesinger, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 137.

72. Forbes D., «Measuring the Unmeasurable: Empirical Studies of Nonprofit Organization Effectiveness from 1977 to 1997», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 27, no 2, 1998, σελ. 184.

73. Herman R., Renz D., «Theses on Nonprofit Organizational Effectiveness», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 2, 1999, σελ. 109.

74. Weisbord, *όπ. παρ.*, 1988, σελ. 38.

75. Milofsky C., «The End of Nonprofit Management Education?», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 25, no 3, 1996, σελ. 277-282· Forbes, *όπ. παρ.*, 1998.

76. Ζάννης, *όπ. παρ.*, 2002a, σελ. 127.

77. Στις ΗΠΑ οι μη κερδοσκοπικές νοσοκομειακές μονάδες καλύπτουν το 1/3 του συνόλου. Τα άλλα δύο τρίτα κατανέμονται εξίσου στο κράτος και στον τομέας της αγοράς.

78. DiMaggio P., Anheier H., «The Sociology of Nonprofit Organizations and Sectors», *Annual Review of Sociology*, vol. 16, 1990, σελ. 137-159· Σιμον, *όπ. παρ.*, 1990.

79. Weisbrod B., «The Future of Nonprofit Sector: Its Entwining with private Enterprise and Government», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1997, σελ. 405.

80. Marmor, et al., *όπ. παρ.*, 1987, Weisbrod, *όπ. παρ.*, 1997.

81. Marmor, et al, *όπ. παρ.*, 1987.

82. Ostrom E., Davis G., «Nonprofit Organizations as Alternatives and Complements in a Mixed Economy», στο: Hammack D., Young D. (eds), *Nonprofit Organizations in a Market Economy*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1993, σελ. 23-54· Weisbrod, *όπ. παρ.*, 1988.

83. James, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 25.

84. Levy D., «A Comparison of Private and Public Educational Organizations», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 258-276· DiMaggio and Anheier, *όπ. παρ.*, 1990· Ostrom and Davis, *όπ. παρ.*, 1993.

85. Βλ. ενδεικτικά: Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1985· Μυλωνάς Θ., Μάνεσης Ν., «Ο Κοινωνικός Αποκλεισμός Αρχίζει από το Σχολείο», *Διεθνές Συνέδριο: Κοινωνία των 2/3. Διαστάσεις του Σύγχρονου Κοινωνικού Προβλήματος*, 1996· Τζανή Μ., *Σχολική Επιτυχία. Ζήτημα Ταξικής Προέλευσης και Κουλτούρας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1988· Φακιολάς Ν., «Σχολική Αποτυχία και Κοινωνικός Αποκλεισμός», στο: Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός. Για τους Ανθρώπους που Παραμερίζουμε*, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2002, σελ. 111-120· Χρυσάκης Μ., «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Εκπαιδευτικές Ανισότητες», στο: Δ. Καραντίνος

κ.ά. (επιμ.), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια Θέματα και Προσδιορισμός Προτεραιοτήτων Πολιτικής*, τόμ. Α', ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1996· Bourdieu P., «The Forms of Capital», στο: J. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, New York, 1986, σελ. 241-258· Coleman, *όπ. παρ.*, 1988.

86. Kendall and Knapp, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 4, Forbes, *όπ. παρ.*, 1998, σελ. 185.

87. Βλ. ενδεικτικά: Στασινοπούλου Ο., *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική Εξέλιξη. Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1992· Σακελλαρόπουλος Θ., «Αναζητώντας το Νέο Κοινωνικό Κράτος», στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1999, σελ. 23-67.

88. Η συνεργασία μπορεί να περιλαμβάνει διάφορες μορφές: από τη συμπληρωματικότητα κράτους και τρίτου τομέα σε διάφορα πεδία, έως την αντικατάσταση ορισμένων κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών από μη κερδοσκοπικές οργανώσεις.

